

Voltaire

Verhandeling over
de verdraagzaamheid

naar aanleiding van de dood
van Jean Calas

Vertaald door Hannie Vermeer-Pardoën

Voorwoord

Voltaire schreef de *Verhandeling over de verdraagzaamheid* in 1763 in eerste instantie als reactie op de onrechtvaardige veroordeling van Jean Calas, maar de tekst past naadloos in zijn grote strijd tegen fanatisme en geborneerdheid. Hij geeft daarin een overzicht van het onrecht en de wreedheid die het gevolg zijn van godsdienstig fanatisme.

Hoewel voor hem elke godsdienst grotendeels bestaat uit bijgeloof, richt hij zijn pijlen toch voornamelijk op het christendom. Hij laat zien hoe in andere landen godsdienstvrijheid en verdraagzaamheid heersen, wat maakt dat de wetenschappelijke vooruitgang niet wordt belemmerd door obscurantisme. Hij toont aan dat verdraagzaamheid niet gevaarlijk is, maar vrede en welvaart brengt. Hij pleit voor een brede blik, voor waardering voor datgene wat goed is in de ideeën en de levenswijze van degenen op wie de kritiek zich oorspronkelijk richtte. Zo schrijft hij aan Madame du Deffand: 'Ik houd van de manier van leven der aartsvaders, niet omdat ze met hun dienstmeisjes sliepen, maar omdat ze de aarde bewerkten, net als ik.'

De verdraagzaamheid is echter niet onbegrensd, want we leven in een maatschappij en dus moeten we onverdraagzaam zijn ten opzichte van datgene wat een bedreiging vormt voor die maatschappij.

De persoonlijke vrijheid is een natuurrecht, maar ook dat recht is niet onbegrensd: het mag de ander geen schade toebrengen.

Zo blijft Voltaire een schrijver wiens werk niet verouderd.

Hannie Vermeer-Pardoën

Verhandeling over de verdraagzaamheid

naar aanleiding van de dood van Jean Calas

Hoofdstuk I

Samenvatting van de gebeurtenissen

rond de dood van Jean Calas

De moord op Calas, die op 9 maart 1762 te Toulouse werd gepleegd met het zwaard van Vrouwe Justitia, is een van de merkwaardigste gebeurtenissen die de aandacht verdienen van onze eeuw en van onze nakomelingen. De grote menigte doden die in talloze oorlogen zijn gevallen, worden snel vergeten, niet alleen doordat een oorlog dat onvermijdelijk met zich brengt, maar ook doordat degenen die door wapengeweld omkomen zelf hun vijanden hadden kunnen doden als het lot dat had gewild, en zij niet zijn omgekomen zonder dat zij zich konden verdedigen. Daar waar gevaren en kansen in evenwicht zijn, is geen plaats meer voor ontsteltenis, en zelfs het medelijden is minder; maar als een onschuldige huisvader wordt overgeleverd aan bijgeloof of dweepzucht of fanatisme; als de verdachte geen andere verdediging heeft dan zijn deugdzaamheid; als degenen die over zijn leven beschikken alleen maar het risico lopen zich te vergissen als zij hem vermoorden; als zij met een gerechtelijke uitspraak straffeloos kunnen doden, dan weerklinkt er een algemeen protest, vreest iedereen voor zichzelf, ziet men dat niemand zijn leven zeker is voor een rechtbank die toch opgericht is om te waken over het leven van de burgers, en dan stemt alles samen in een roep om wraak.

Het ging in deze vreemde zaak om godsdienst, zelfmoord en moord op een familielid; het ging erom te weten te komen of een vader en een moeder om God te behagen hun zoon hadden gewurgd, of een broer zijn broer had gewurgd of een vriend zijn vriend, en of de rechters zich moesten verwijten dat zij een onschuldige vader op het rad hadden doen sterven, of dat zij een moeder, een broer en een vriend die schuldig waren, hadden gespaard.

Jean Calas, oud achtenzestig jaar, oefende al meer dan veertig jaar in Toulouse het beroep van koopman uit, en allen die hem tijdens zijn leven hebben gekend, zagen hem als een goede vader. Hij was protestants, evenals zijn vrouw en al zijn kinderen, uitgezonderd één die de ketterij had afgezworen en van zijn vader een kleine toelage ontving. De vader leek zo ver af te staan van dat dwaze fanatisme waardoor alle maatschappelijke banden verbroken worden, dat hij de bekering van zijn zoon, Louis Calas, goedkeurde en dat hij al dertig jaar lang een overtuigd katholieke huishoudster in huis had die al zijn kinderen had opgevoed.

Een van de zonen van Jean Calas, Marc-Antoine geheten, had gestudeerd. Hij ging door voor iemand die innerlijk onrustig was, somber en driftig. Deze jongeman slaagde er niet in ook koopman te worden, want daar was hij niet geschikt voor, en advocaat kon hij niet worden, want daar had hij papieren voor nodig waarmee hij kon bewijzen dat hij katholiek was, en die kon hij niet krijgen. Daarom besloot hij een einde aan zijn leven te maken en hij liet dat plan doorschemeren aan een van zijn vrienden; zijn besluit nam steeds vastere vormen aan doordat hij alles las wat er ooit over zelfmoord was geschreven.

Toen hij ten slotte op een dag bij het spel zijn geld was kwijtgeraakt, koos hij die dag om zijn plan uit te voeren. Een

vriend van de familie, en ook van hem, Lavaisse geheten, een jongeman van negentien jaar die bekendstond om zijn rechtsheden en zijn beschaafde manieren en die de zoon was van een beroemde advocaat uit Toulouse, was de vorige dag uit Bordeaux aangekomen;¹ die avond at hij toevallig bij de familie Calas. De vader, de moeder, hun oudste zoon Marc-Antoine en Pierre, de tweede zoon, gebruikten gezamenlijk de maaltijd. Na het eten trokken zij zich terug in een kleine salon: Marc-Antoine verdween. Toen ten slotte de jonge Lavaisse wilde vertrekken, gingen Pierre Calas en hij naar beneden en vonden daar, bij de winkel, Marc-Antoine, die in zijn hemd aan de deur hing, en zijn pak lag opgevouwen op de toonbank; zijn hemd was niet eens gekreukt; zijn haar was niet door de war: hij had geen enkele wond op zijn lichaam en geen enkele blauwe plek.²

Wij slaan hier alle details over waarvan de advocaten verslag hebben uitgebracht; wij zullen de smart en de wanhoop van de vader en moeder niet beschrijven; hun jammerklachten werden door de bureu gehoord. Lavaisse en Pierre Calas renden in paniek weg om chirurgijns te halen en de gerechtsdienaren te waarschuwen.

Terwijl zij zich van die taak kweten, terwijl de vader en moeder zaten te huilen en te snikken, liep het volk van Toulouse te hoop bij het huis. Dat volk is bijgelovig en onnadenkend; het beschouwt zijn broeders die niet van hetzelfde geloof zijn als monsters. Het was ook in Toulouse dat God plechtig dank werd gebracht voor de dood van Hendrik III en men zwoer de eerste de beste af te maken die zou voorstellen de grote, de goede Hendrik IV te erkennen. Deze stad viert nog altijd met een processie en met vreugdevuren de dag waarop zij, twee eeuwen geleden, vierduizend burgers om hun ketterij

afslachtte. Tevergeefs hebben zes uitspraken van de raad dit walgelijke feest verboden, de inwoners van Toulouse hebben het altijd gevierd, net als de bloemenfeesten.

Een of andere dweper uit het gepeupel schreeuwde dat Jean Calas zijn eigen zoon Marc-Antoine had opgehangen. Die kreet werd overgenomen en klonk weldra uit alle kelen; anderen voegden er nog aan toe dat de overledene de volgende dag zijn geloof zou afzweren; dat zijn familie en de jonge Lavoisier hem hadden gewurgd uit haat tegen de katholieke godsdienst: een ogenblik later bestond daar zelfs geen twijfel meer over; de hele stad was ervan overtuigd dat het bij de protestanten een geloofsartikel is dat een vader en een moeder hun zoon moeten vermoorden zodra hij zich wil bekeren.

Als de geest eenmaal uit de fles is, krijg je hem er niet gemakkelijk weer in. De mensen dachten dat de protestanten van Languedoc de vorige dag bijeengekomen waren; dat zij bij meerderheid van stemmen uit hun sekte een beul gekozen hadden; dat de keuze op de jonge Lavoisier gevallen was; dat die jongeman binnen vierentwintig uur het nieuws van zijn uitverkiezing had ontvangen en uit Bordeaux was aangekomen om Jean Calas, diens vrouw en hun zoon Pierre te helpen een vriend, een zoon en een broer te wurgen.

De heer David, schepen van Toulouse, die onder druk kwam te staan van deze geruchten en die een goede beurt wilde maken door een snelle terechtstelling, begon een procedure die tegen de regels en de verordeningen indruiste. De familie Calas, de katholieke huishoudster en Lavoisier werden in de boeien geslagen.

Er werd een monitorium uitgegeven dat niet minder onjuistheden bevatte dan de procedure zelf. Men ging nog verder: Marc-Antoine Calas was als calvinist gestorven en als hij de

hand aan zichzelf had geslagen, had hij op een ladder door de stad gesleept moeten worden; hij werd met grote pracht en praal begraven in de Sint-Stefanuskerk, ondanks het feit dat de pastoor protest aantekende tegen deze heiligschennis.

In Languedoc bestaan vier orden van penitenten: de witte, de blauwe, de grijze en de zwarte. De leden van deze orden dragen een lange monnikskap en een masker van lakense stof waar twee gaten in zitten voor de ogen: ze hebben de gouverneur van de provincie, hertog de Fitz-James, willen overhalen om lid te worden van hun broederschap, maar dat heeft hij geweigerd. De witte broeders hielden een plechtige viering voor Marc-Antoine, als voor een martelaar. Nooit heeft een kerk met meer pracht en praal de herdenking van een echte martelaar gevierd; maar die pracht en praal had iets gruwelijks. Boven een schitterende katafalk had men een bewegend skelet geplaatst dat Marc-Antoine voorstelde, met een palmtak in zijn ene hand en in zijn andere hand een pen waarmee hij de akte zou ondertekenen waarin hij zijn geloof afzwoer, maar waarmee in feite het doodvonnis van zijn vader werd ondertekend.

Toen hoefde de ongelukkige die de hand aan zichzelf had geslagen, alleen nog maar heilig verklaard te worden: het hele volk beschouwde hem als een heilige; sommigen riepen hem aan, anderen gingen bidden op zijn graf, weer anderen baden hem om een wonder en er waren er die vertelden over de wonderen die hij had verricht. Een monnik trok hem een paar tanden uit om zo in het bezit te komen van onvergankelijke relikwieën. Een kwezeltje dat een beetje doof was, beweerde dat ze klokken had horen luiden. Een priester die aan apoplexie leed, genas na een braakmiddel te hebben ingenomen. Er werden akten opgemaakt van deze wonderen. Degene die dit verslag

schrijft, heeft een verklaring in zijn bezit waarin staat dat een jongeman uit Toulouse gek is geworden, doordat hij verscheidene nachten op het graf van de nieuwe heilige had gebeden en het wonder waarom hij had gesmeekt, was uitgebleven.

Enkele rechters behoorden tot de orde der witte penitenten. Vanaf dat moment leek de dood van Jean Calas onvermijdelijk.

Een bijzondere aanleiding tot zijn marteldood was dat merkwaardige feest dat de inwoners van Toulouse jaarlijks vieren ter herinnering aan de moord op vierduizend hugenoten; in 1762 werd het eeuwfeest gevierd. Ter gelegenheid van die plechtigheid werd de stad versierd: dat prikkelde de verhitte fantasie van het volk nog veel meer; er werd zelfs openlijk gezegd dat het schavot waarop de familie Calas zou worden geradbraakt, de mooiste feestversiering zou zijn; er werd gezegd dat de Voorzienigheid zelf deze slachtoffers had geleverd om aan onze heilige godsdienst te worden geofferd. Wel twintig mensen hebben die woorden gehoord, en nog veel krassere uitspraken. En dat in onze tijd! In een tijd waarin de filosofie zo veel terrein heeft gewonnen! Een tijd waarin talloze academies geschriften publiceren om op te wekken tot meer beschaving! Het lijkt de laatste tijd wel of het fanatisme verontwaardigd is over het succes van de rede en nu nog woedender tracht zich aan haar greep te ontworstelen.

Dertien rechters kwamen dagelijks bijeen om het proces af te handelen. Men beschikte over geen enkel bewijs tegen de familie, en dat kon ook niet; maar het feit dat zij de godsdienst ontrouw waren, diende als bewijs. Zes rechters bleven er maar op aandringen dat Jean Calas, diens zoon en Lavoisier geradbraakt zouden worden, en dat de vrouw van Jean Calas tot de brandstapel zou worden veroordeeld. Zeven andere, meer gematigde rechters wilden dat er althans een onderzoek zou

worden gedaan. Daar werd herhaaldelijk lang over geredetwist. Een van de rechters, die ervan overtuigd was dat de verdachten onschuldig waren en dat die misdaad onmogelijk gepleegd had kunnen worden, verdedigde hen fel; hij stelde toewijding en menselijkheid tegenover fanatisme en wreedheid; hij werd de openbare pleitbezorger van de familie Calas in alle huizen van Toulouse, waar de misbruikte godsdienst zonder ophouden schreeuwde om het bloed van die ongelukkige mensen. Een andere rechter, die bekendstond om zijn heftigheid, sprak in de stad zijn beschuldigingen uit tegen de familie Calas met een bevoegenheid die even groot was als de toewijding waarmee de ander haar verdedigde. Ten slotte liep dat zo hoog op dat zij gedwongen waren zichzelf beiden onbevoegd te verklaren; ze trokken zich terug in de provincie.

Maar, en dat kwam wel bijzonder ongelukkig uit, de rechter die de familie Calas gunstig gezind was, was zo fatsoenlijk om bij zijn verklaring te blijven, maar de ander kwam terug om zijn stem uit te brengen tegen mensen over wie hij geen recht mocht spreken: die stem was beslissend voor de veroordeling tot het rad, want er waren maar acht stemmen tegen vijf, aangezien een van de vijf rechters die tegen waren, na veel heen en weer gepraat uiteindelijk was overgestapt naar de strengste partij.

Je zou zeggen dat als het gaat om moord op een familielid en een huisvader moet worden overgeleverd aan de meest afschuwelijke marteldood, er eenstemmigheid moet zijn, omdat de bewijzen voor zo'n ongehoorde misdaad voor iedereen zonneklaar moeten zijn: de minste of geringste twijfel moet in een dergelijk geval voldoende zijn om een rechter die een doodvonnis gaat ondertekenen te doen sidderen. De zwakheid van ons verstand, de ontoereikendheid van onze wetten zijn dagelijks merkbaar; maar bij welke gelegenheid is de gebrek-

kigheid daarvan duidelijker zichtbaar dan wanneer een partij die dankzij één enkele stem de meerderheid heeft, een burger laat radbraken? In Athene moest er een meerderheid zijn van de helft plus vijftig stemmen om een doodvonnis te durven uitspreken. Welke gevolgtrekking moeten wij daaruit maken? Dat wij, zonder daar ons voordeel mee te doen, weten dat de Grieken verstandiger en menselijker waren dan wij.

Het leek onmogelijk dat Jean Calas, een oude man van achtenzestig jaar die al heel lang opgezette, zwakke benen had, helemaal alleen een zoon van achtentwintig jaar die bovendien buitengewoon sterk was, zou hebben gewurged en opgehangen; hij moest bij het uitvoeren van die daad beslist zijn geholpen door zijn vrouw, zijn zoon Pierre Calas, Lavoisse en de huishoudster. Zij hadden elkaar op de avond van die fatale gebeurtenis geen moment uit het oog verloren. Maar die veronderstelling was al even dwaas als de eerste, want hoe had een streng katholieke huishoudster kunnen toelaten dat hugenoten een jongeman vermoordden die door haar was opgevoed, teneinde hem te straffen omdat hij de godsdienst van die huishoudster aanhing? Hoe was het mogelijk dat Lavoisse speciaal uit Bordeaux was gekomen om zijn vriend te wurgen, van wiens zogenaamde bekering hij niet eens op de hoogte was? Hoe had een liefhebbende moeder de hand aan haar zoon kunnen slaan? Hoe hadden zij met zijn allen een jongeman kunnen wurgen die in zijn eentje even sterk was als zij allemaal bij elkaar, zonder dat er een lang en hevig gevecht had plaatsgevonden, zonder een afschuwelijk gekrijs waar alle burens op afgekomen waren, zonder een regen van slagen, zonder blauwe plekken en zonder gescheurde kleren?

Het was duidelijk dat, als die moord op een zoon en een broer mogelijk was geweest, alle verdachten even schuldig wa-

ren, want zij hadden elkaar geen moment uit het oog verloren; het was duidelijk dat zij niet schuldig waren; het was eveneens duidelijk dat de vader niet alleen schuldig kon zijn; en toch werd de vader alleen veroordeeld tot de marteldood op het rad.

Het motief voor die uitspraak was even onbegrijpelijk als de hele rest. De rechters die zich voor de marteldood van Jean Calas hadden uitgesproken, overtuigden de anderen ervan dat die oude, zwakke man de marteling niet zou kunnen verdragen en dat hij onder de slagen van de beul zijn misdaad en die van zijn medeplichtigen zou bekennen. Hun ongelijk werd bewezen toen de oude man, terwijl hij op het rad lag te sterven, God tot getuige riep voor zijn onschuld en Hem smeekte zijn rechters te vergeven.

Zij waren gedwongen tot een tweede uitspraak, die tegengesteld was aan de eerste, namelijk om de moeder, haar zoon Pierre en Lavoisier vrij te laten; maar toen een van de raadslieden hen had doen inzien dat deze uitspraak de eerste lofstrafte, dat zij daarmee zichzelf veroordeelden, dat als zij de overlevenden zouden vrijlaten, terwijl alle verdachten op het moment waarop de moord zou hebben plaatsgevonden bij elkaar waren geweest, dit een onweerlegbaar bewijs voor de onschuld van de vader zou zijn, die al ter dood gebracht was, toen namen zij het besluit om diens zoon Pierre Calas te verbannen. Die verbanning leek even inconsequent en even onzinnig als de hele rest, want Pierre Calas was óf schuldig óf onschuldig aan de moord op zijn broer; als hij schuldig was, moest hij net als zijn vader worden gearresteerd; als hij onschuldig was, mocht men hem niet verbannen. Maar de rechters, die geschrokken waren van de marteldood van de vader en van de ontroerende vroomheid waarmee hij was gestorven, dachten hun eer te redden door de indruk te wekken

dat zij de zoon gratie verleenden, alsof gratie verlenen niet betekende dat zij opnieuw misbruik maakten van hun ambt; en zij dachten dat de verbanning van deze arme jongeman die door niemand werd geholpen, geen grote gevolgen zou hebben en dus ook geen groot onrecht kon zijn vergeleken bij het grote onrecht dat zij helaas al hadden begaan.

Zij begonnen ermee Pierre Calas in zijn cel te bedreigen door te zeggen dat hij hetzelfde lot zou ondergaan als zijn vader, als hij zijn godsdienst niet afzwoer. Dat verklaart die jongeman onder ede.

Bij het verlaten van de stad ontmoette Pierre Calas een geestelijke die hem moest bekeren en die hem terug deed gaan naar de stad. Hij werd opgesloten in een dominicaans klooster en daar werd hij gedwongen alle plichten van de katholieke godsdienst te vervullen: dat was gedeeltelijk waar zij op uit waren, het was de prijs voor het bloed van zijn vader; voor de godsdienst leek hiermee de gewenste genoegdoening verkregen.

De dochters waren bij de moeder weggehaald en in een klooster gestopt. Die vrouw, die om zo te zeggen de bloedspatten van haar man nog op haar kleren had, die het dode lichaam van haar oudste zoon in haar armen had gehouden en had moeten toezien hoe haar andere zoon werd verbannen, die haar dochters kwijt was en beroofd was van al haar bezittingen, was nu alleen op de wereld, brodeloos, zonder hoop en door deze overmaat van rampspoed de dood nabij.

Een paar mensen die de omstandigheden tijdens deze gruwelijke gebeurtenis uitgebreid hadden bestudeerd, waren daardoor zo getroffen dat zij er bij mevrouw Calas, die zich in eenzaamheid had teruggetrokken, op aan lieten dringen om de vrijheid te nemen de koning te vragen haar recht te doen wedervaren. Zij kon toen niet meer op haar benen staan, ze

was aan het eind van haar krachten en bovendien was zij van geboorte Engelse en nog heel jong toen ze in een Franse provincie was komen wonen, wat ertoe bijdroeg dat bij het noemen van de stad Parijs alleen al de schrik haar om het hart sloeg. Zij dacht dat de hoofdstad van het rijk nog barbaarser zou zijn dan die van Languedoc. Maar uiteindelijk won de plicht om de herinnering aan haar echtgenoot van smet te zuiveren het van haar zwakheid. Meer dood dan levend kwam ze aan in Parijs. Het verbaasde haar dat ze daar goed werd ontvangen, dat ze hulp kreeg en dat de mensen huilden om haar lot.

In Parijs wint de rede het van het fanatisme, hoe groot dat ook mag zijn, terwijl in de provincie het fanatisme bijna altijd sterker is dan de rede.

De heer de Beaumont, een beroemde advocaat aan het gerechtshof van Parijs, nam al meteen haar verdediging op zich en stelde een schriftelijk advies op dat door vijftien advocaten werd ondertekend. De heer Loiseau, die niet minder welsprekend was, schreef een verweerschrift voor de familie, de heer Mariette, advocaat van de raad, stelde een gerechtelijk verzoekschrift op dat ieder wist te overtuigen.

Die drie edelmoedige verdedigers van de wet en van de onschuld schonken de weduwe de opbrengst van de publicatie van hun pleidooien. Parijs en heel Europa waren vervuld van medelijden en vroegen om recht voor de ongelukkige vrouw. Het publiek had de uitspraak al klaar lang voordat de raad haar kon ondertekenen.

Medelijden maakte zich zelfs meester van het ministerie, ondanks de voortdurende stortvloed van rechtszaken waarbij dikwijls geen plaats meer is voor medelijden, en ondanks het feit dat men er gewend is om ongelukkige mensen te zien, wat nog ongevoeliger maakt. De moeder kreeg haar dochters terug.

Men zag hoe zij, alle drie met een zwarte sluier voor het gelaat en met wangen nat van tranen, hun rechters deden wenen.

Toch had de familie nog enkele vijanden, want het ging hier om de godsdienst. Verscheidene personen die in Frankrijk *devoten*³ worden genoemd, zeiden hardop dat men beter een onschuldige oude calvinist kon laten radbraken dan dat men acht raadslieden van Languedoc de schande zou aandoen te moeten toegeven dat zij zich hadden vergist: men zei het zelfs in deze bewoordingen: 'Er zijn meer magistraten dan mensen als Calas'; en men leidde daaruit af dat de familie Calas maar moest worden opgeofferd aan de eer van de magistratuur. Men dacht er niet aan dat de eer van rechters, net als die van de andere mensen, daaruit bestaat dat zij hun fouten herstellen. In Frankrijk gelooft men niet dat de paus, al wordt hij bijgestaan door zijn kardinalen, onfeilbaar is: zo zou men ook kunnen geloven dat acht rechters uit Toulouse niet onfeilbaar zijn. Alle andere verstandige, onpartijdige mensen zeiden dat het vonnis van Toulouse in heel Europa nietig verklaard zou worden, ook al zouden bijzondere overwegingen verhinderen het in de raad nietig te verklaren.

Zo stond die verbazingwekkende zaak ervoor toen bij onpartijdige, maar gevoelige mensen het plan opkwam om het publiek kennis te doen nemen van enkele gedachten over verdraagzaamheid, toegevendheid en mededogen, die door abbé de Houtteville in zijn gezwollen en wat de feiten betreft onjuiste betoog worden betiteld als *monsterlijke leer* en die door de rede *natuurlijke eigenschappen* worden genoemd.

Of de rechters van Toulouse hebben zich laten meeslepen door het fanatisme van het gepeupel en hebben een onschuldige huisvader laten radbraken, wat ongehoord is; óf die huisvader en zijn vrouw hebben, geholpen door een andere zoon

en een vriend, hun oudste zoon gewurgd, wat heel onnatuurlijk is. In beide gevallen heeft misbruik van de meest heilige godsdienst een zware misdaad tot gevolg gehad. Het is dus in het belang van de mensheid om na te gaan of een godsdienst mild moet zijn of juist wreed.

Hoofdstuk II

Gevolgen van de marteldood van Jean Calas